

МИРКАРИМ ОСИМ

**ЖАЙХУН
УСТИДА
БУЛУТЛАР**

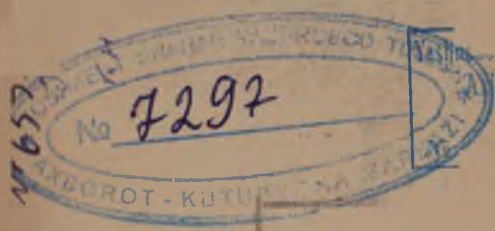
МИРКАРИМ ОСИМ

ЖАЙҲУН УСТИДА БУЛУТЛАР

✱

Тарихий қиссалар

✱

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САЊАТ НАШРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1977

Оснм. Миркарим.

Жайхун устида булутлар. Тарихий қиссалар.
Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
272 б. расм.

„Жайхун устида булутлар“ ота-боболаримизнинг қадимги Эрон шоҳлари, муғул хонларига қарши олиб борган курашини акс эттиради ва китобхонни машҳур қаҳрамонлар, зулмат ичида нур таратган фан ва адабиёт арбоблари билан таништиради.

Асимов, Миркарим. Тучи над Джайхуном:

Ўз2

А $\frac{70303-72}{352(06)-75}$ 1—75

ТУМАРИС

I

Чўл баҳор келинчаги оёғи остига чечаклар билан безалган яшил пояидозини ёйиб ташлаган. Тўрғайлар ҳавода пириллаб кўкламга мадҳия уқимоқда. Ранго-ранг капалаклар чечакларнинг хушбўй ҳидидан маст. Аллақандай узун оёқли қушлар утлар орасида думларини ликиллашиб, катта-катта босиб юради, тошбақалар буришиб кетган хунук бўйинларини утларга чузади, қўнғизлар эса орқаларига қараб юриб, тезакдан ясаган қумалоқларини аллақасқа юмалатади. Қизғиш-қўнғир бир плон ут орасидан урмалаб келиб, атрофни томоша қилаётгандек қаққайиб қолган юмронқозиққа ташланади, қушларга ўхшаб чирқиллаб турган калтакесаклар қўрқиб келиб оёқлари билан қумлоқ ерни икки ёнларига чиқариб, тупроқ остига яширинади. Баъзан овуллар яқинидан кукраклари оппоқ сайғоқлар гала-гала бўлиб чопиб ўтади, ер гумбурлаб кетади.

Оро-денгизининг жанубидаги шу бепоён чўлларнинг сўхибн бўлган кўчманчи мазагетлар келин кутмоқда. Уларнинг қароргоҳи байрам тусини олган. Ҳар ер-ҳар ерга гулхан қаланган, кийик ва қўй гушти пишаётган мис қозонлар гуё меҳмонларни сабрсизлик билан кутаётгандек шақир-шақир қайнамоқда.

Қабила бошлиғи Тумарис ўғли Сипарангизни шак уругидан Зарина деган бир қизга уйлантирмоқда. Мазагетлар келинни олиб келадиган меҳмонларни кутиб олиш тараддудида.

Ёшлар меҳмонларга жой ҳозирламоқда, аёллар овқат пиширмоқда, янгалар утов хизматини утайдиган узун соябон араваларини безатмоқда...

Чарчаб гулхан ёнида утирган ёшлар узоқдан от чоптириб келаётган чопарни куриб, уринларидан сакраб туриб кетдилар.

— Келин... келин келаётир,— деб бақирди у ҳарсийлаб.— Қариялар олдинда... дарҳол кутиб олинглар.

Чопар сакраб эгардан тушди-ю, отини қозиққа боғлаб, бир чеккадаги катта гулхан яқинидаги чоллар олдига бориб ўтирди.

Бутун қароргоҳ оёққа қалқиб, азиз меҳмонларни кутишга ҳозирланди. Орадан кўп ўтмай узоқда учи ингичка напат қалпоқ кийган отлиқлар кўринди. Мазагет ёшлари шакларга пешвоз чиқиб:

— Хуш келибсизлар, қўноқлар, пойқадамларингизга ҳасанот,— дедилар ва отларини жиловидан ушлаб, эгардан тушишларига ёрдам бердилар.

Шаклар отдан тушиб, мазагет қариялари билан кўришганларидан кейин атрофи соябон аравалар билан қуршалган сайҳон жойга, гулдор напатлар устига чордана қуриб ўтирдилар. Мезбонлар қўй терисидан қилинган супраларда пиширилган гўшт, мешларда қимиз келтира бошладилар.

Кун ботгандан кейин келин ва унинг дугоналари тушган узун соябон аравалар етиб келди. Ҳар ер-ҳар ерга қаланган гулханларнинг олови гуриллаб, осмонни ёритиб юборди, ашулаларнинг авжи фалакка кўтарилди. Келин билан келган қизлар ва йигитларнинг яллasi, болаларнинг қий-чуви, хурсандликдан терисига сиғмай қолган кишиларнинг шовқинига қўшилиб кетди. Осмон барабар кўтарилган гулханларнинг ёруғида ўйин-кулги, зиёфат бошланди.

Вақт алла-палла бўлганда, куёв билан келини улар учун белгиланган соябон аравага чиқариш олдидан кураштириб кўришди¹.

Бўйчан, бугдой ранг, сочлари тин қора, кўзлари чақнаб турган Зарина ўзининг саҳройи гўзаллиги билан бошқа аёллардан ажралиб турарди. У гулханлар ёруғида давра қуриб ўтирган йигит-қизларга бир қараб олдида, тўрда, обрўли кампирлар ва чоллар қуршовида савлат тўкиб ўтирган Тўмарисга таъзим қилди, сўнгра қаршисида курашга шайланиб турган чўзинчоқ юзли, кўзлари катта-катта Сипарангизга тикилди. Қиз сочларини рўмолча билан маҳкам тангиб, белини камар билан

¹ Бу ўзбеклар орасида яқингача сақланиб келган «тортишма-чоқ»нинг ибтидоий шакли эди.

боглаб олган эди. Ў бехосдан келиб, йигитни белидан олди-да, чирпирак қилиб улоқтириб юборди, йигит анча ергача гандираклаб бориб тиззалаб қолди. Қелин томондан келган йигит-қизлар хурсанд бўлиб қийқириб юбордилар.

Куёв билан келн пайт пойлаб, бир-бирларининг атрофида анчагача айланиб юришди. Зарина эпчиллик билан Сипарангизга чанг солиб уни чалиб юборди, йигит ёнбоши билан қаттиқ йиқилди-ю, лекин орқаси ерга тегмади, дарҳол сакраб туриб яна олиша кетди.

Бир-бирларини йиқита олмагандан кейин улар ўзларини совутиш учун айланиб юришди. Сипарангиз теткилангандан кейин тўсатдан қизнинг ўнг қўлига ёпишди-ю, бир силтаб тортиб, хипча белидан маҳкам қисганича кўкрагига кўтариб олди. Қиз чап томонга ташлайди, деб мўлжаллаб турган эди, йигит унинг кўнглидаги гапни англагандай, тиззаси билан қайириб, ўнг томонга ташлади. Шу маҳалгача нафаслари ичларига тушиб кетган куёв томон йигитлари қийқириб юбордилар. Қизнинг яғрини ерга теккан эди, у қизариб-бўзариб ўрнидан тургач, янгалар: «Яраш-яраш»,— деб бақириб, келин билан куёвни аравага чиқариб қўйдилар.

Эртаси куни тонготар пайтида ҳаво айшиб, қум бўрони бошланди. Ҳамма жониворлар саҳродан келган қум уюрмаларидан ўзларини сақлаш учун ин-инларига беркинди, чўл ҳувиллаб қолди. Қум тўзонидан осмон қоронғилашди, кўчманчилар араваларининг ҳамма ёғини беркитиб олдилар. Бўрон бир соат давом этди, сўнгра қандай бехосдан бошланган бўлса, шундай тез тинди. Соябон араваларнинг олди очилди, одамлар наमत устига ёйилган қумларни қоқиб тушира бошладилар. Тўрғайлар ҳеч нарса бўлмагандек, яна чулдираб қўшиқларини айтишга киришди. Офтоб яна жилмайиб, чўл келинчаги устидан яна олтин тангалар соча бошлади. Баҳор наққоши яна қўлига мўйқаламинин олиб, табиат қўйнига зебо нақшлар сола бошлади.

Ўғли билан келинига қараб, Тўмариснинг севинчи ичига сиғмас эди. Бироқ ойнинг ўн беши ёруғ бўлса, ўн беши қоронғи, деб бекорга айтмаганлар. Бахт осмонида бир парча булут пайдо бўлиб, чўл маликасининг юрагини ғаш қила бошлади. Мамлакат чегарасидан келган чопарлар унинг ҳузурига Эрон шоҳининг элчиси келаётганидан дарак берган эдилар.

Кайхисравнинг элчиси Ҳазрат мулозимлари билан Ҳуз-
нинг¹ унги қирғоғига утиб, икки кун йул юргандан кейин
Тумарис ҳузурига етиб келди. У отини секин юргизиб,
устига оқ наMAT қопланган катта соябон арава олдида
тўхтатди. Шу пайт эгнига ярғоқ теридан камзул кийган,
камарига қилич ва ўқ-ёй осган наMAT қалпоқли бир паҳ-
лавон йиғит келиб, отнинг жиловидан ушлади ва элчи
эгардан тушгунча бир қўли билан олтин узангини ушлаб
турди. Худди уша йиғитга ўхшаб қуролланган икки аёл
арава ёнига шолча солиб, таъзим қилганларича қотиб
қолдилар. Ёши қирқларга бориб қолган, чиройлиқкина
бир аёл араванинг орқасидаги пардани кутарди-да, бе-
лидаги олтин камарга тақилган қиличнинг авайлаб уш-
лаган қолда палос устига сакраб тушди. Бу аёл маза-
гетлар маликаси Тумарис эди. Ярқироқ мис болта
ушлаган икки қиз унинг икки ёнига келиб турди. Элчи
Тумарисни кўргач, икки қўлини ерга қўйиб, ер ундию,
ўрнидан туриб таъзим қилди:

— Шаҳаншоҳи Эрон аёло ҳазратлари сен улўғ ма-
ликага беҳад салом ва совғалар юбордилар,— деди у
баланд овоз билан.— Сенга соғлиқ, туман бойлик ва
узоқ умр тилаб қолдилар.

У тумтароқли сўзлар билан Тумарисни қўтлуғлар
экан, мулозимлари тилладўз чопон ва ҳарир кўйлақлар
тугилган зарбоф бўғчани малика оёғи остига қўй-
дилар.

Тумарис совғалар учун миннатдорчилик билдириб,
Эрон шоҳининг соғлиғини сўради ва элчининг йўлда
қандай келганини сўраштиради, сўнгра шолча устига
ташланган йўлбарс терисига ўтиришнинг таклиф қилди.
Элчи ва унинг мулозимлари ҳам қатор қилиб солинган
пўстаклар устига ўтирдилар. Орадан кўп ўтмай, мезбон-
лар улар олдида чарм супра ёзиб, пиширилган қўй гўш-
ти, балик, ғоз, ўрдак кабоб келтириб қўйдилар. Элчи
билан ёнма-ён ўтириб, уни гапга солаётган Тумарис ов-
қатга манзират қилди.

Элчи овқат еб ўтирар экан, доимий овул ва шаҳарла-
ри бўлмаган мазагетларнинг қўй ва йилқилар орасида жу-
да ибтидоний ҳаёт кечиришига, аёлларнинг эркаклардек
қуролланганига, маликанинг оддий одамлар қаторида
ўтиришига ҳайрон қолар ва унинг турмушини сернақш

¹ Амударё ўтмишида шундай ағаларди.

қошоноларда, зеб-зийнат ичида яшовчи Эрон шоҳининг ҳаёти билан солиштирарди: «Шуям малика бўлди-ю,— деб ўйларди у:— ўз фуқаролари билан ёнма-ён ўтириб овқат ейди, сочлари ўсиб елкасига тушган йилқичилар қўл чўзиб, унинг олдидан ёғлиқ гўштни олиб ейдилар, на остида олтин тахти бор ва на бошида тож. Аёлларнинг эркаклар билан ёнма-ён ўтириб, бир-бирларига гап отиб, гўшт чайнашларини қаранг. Бу хотинларнинг эрлари рашк нима эканини билмасалар керак. Тавба, аёл киши ҳам қурол тақадими? Буларда на қўл бор ва на хизматкор, ҳаммалари толганларини ўртада баҳам кўрадилар. Ёввойи халқ-да! Қўл бўлишдан бошқа нарсасага ярамайди булар!»

Қайхисрав элчисини юбораётганда унга: «Агар Тўмарисни хотин қилиб олсам, унинг фуқароси ўз-ўзидан менга қарам бўлиб қолади, урушиб ўтиришга ҳожат қолмайди. Сенинг вазифанг менинг шу режамни рўёбга чиқаришга ёрдам беришдан иборатдир, тушундингми?»— деган эди.

Элчи ҳозир ўз подшоҳининг топширигини бажариш учун бутун айёрлигини ишга солар, тилёғламалик қилиб, Тўмарисни мақтаб, кўкларга кўтарар эди:

— Оламда шу маҳалгача ҳеч бир заифа шундоғ улур мамлакатга ҳукмдор бўлмаган, ер юзи сендек адолатли маликани кўрмаган,— дерди у кекирдагини чўзиб.— Офтоб тангриси сенга ҳам ҳусн берибдур, ҳам шон-шавкат. Агар сен ўз тақдирингни бизнинг шаҳаншоҳ тақдири билан боғласанг, дунёда ҳеч бир подшоҳ бизга бас келолмайдур.— Шу зайлдаги тумтароқли гаплардан кейин ўз мақсадини очиқ баён этди:— Мен ёлғиз элчи эмас, совчи ҳам бўлиб келдим. Шаҳаншоҳи олам сенга ғойибона ошиқ бўлганлар.

Тўмарис овқат ейишдан тўхтаб қолди.

— Не дединг? Совчи бўлиб?

У Эрон шоҳининг қандай ниятда эканини энди тушуниб олган эди.

— Ҳа, совчи бўлиб,— такрорлади элчи бош эгиб.— Эринг ўлганига бир йилдан ошди, ҳали ёшсан, гузалсан. Фақат шаҳаншоҳи олам Қайхисрав каби улур ҳукмдорга муносиб қаллиқдурсан.

— Нима, унинг хотинлари ўлиб, ўзи сўққабош бўлиб қолдимми?

— Йўқ, хотинларининг ҳаммаси соғ-саломат. Ўл

кишига куёвга чиқсанг, сен бош хотин, барча хотинлари сеннинг чўринг бўладилар.

Тўмарис қошларини чимириб, ўйга толди. Агар у шоҳнинг совғаларини ва таклифини қабул қилса, халқининг бошига қандай кунлар келишини кўз олдига келтириб, даҳшатга тушди.

— Шаҳаншоҳ менга эмас, менинг юртимга, бойлигимга ошиқ бўлгандир,— деди Тўмарис захарханда қилиб.— Мен эмас, шу сербарака юртим унга керак бўлиб қолган. Сиз, элчи жаноблари, ўз тождорингизга бориб айтинг: мен унинг таклифини қатъиян рад этаман. Мен унга қаллиқ бўлишни, ўз элимни унга қул қилиб топширишни истамайман.

— Шаҳаншоҳнинг таклифларига рад жавоб беришдан аввал саркардалар ва улуғ оқсоқолларингнинг маслаҳатини олишинг, ўйлашиб кўришинг керак эди,— деди элчи Тўмариснинг ўнг-сўлида ўтирган наमत қалпоқли, ярғоқ теридан камзул кийган кишиларга истехзо аралаш назар ташлаб.

— Бу тўғрида ўйлаб бош қотиришининг ҳожати йўқ,— деди уруғ оқсоқолларидан бири.— Юртимизнинг улуғи рост гапни айтди. Ҳумдорингга бориб: «Тўмарис сенга хотин, улуси қул бўлишни истамас эмиш», деб айт. Агар шаҳаншоҳ бизга меҳмон бўлиб келса, яхшилаб зиёфат қиламиз, оёғига қирқ қўчқор сўямиз. Аммо қилич билан келса, бари аскарларини қириб ташлаб, уларнинг қонини ўзига ичирамиз.

— Улуғ шаҳаншоҳи Эроннинг шаъниларига ярашмайдиган гап бўлди,— деди элчи бўриқиб кетиб. У қаттиқроқ бир гап айтмоқчи эди-ю, аммо ғазаб билан тикилиб турган чехраларни кўриб, тилини тишлаб қолди.— Улуғ тождор мени яхши ният билан юборган эдилар. Сизлар улуғ шаҳаншоҳнинг эзгу ниятларини пайқамадингиз. Бунинг оқибати сиз учун хайрли бўлмас.

— Агар элчи бўлмаганингизда шул гапни айтган оғзингизни қум билан тўлдирар эдим. Қаерда эканлигингизни унутманг, жаноб! Орқа-ўнгингизга қараб гапиринг. Шаҳаншоҳи Эроннинг нияти бизга маълум бўлди,— деди ҳамон жаҳлдан тушмаган Тўмарис.— Бошимиздан зар сочганларингизда ҳам биз эркинликни қулликка алиштирмаймиз.

Дастурхон атрофида ўтирганлар:

— Рост гап!

— Ватандош аёлларимизнинг гапи бундай бўлади,— деб Тумариснинг сўзини маъқулладилар.

Шу пайт узоқдан от дупури ва йигит-қизларнинг қий-қириғи эшитилиб қолди. Элчи хавотирланиб, чанг-тўзон кутарилган томонга қаради.

— Қўрқманг, ўғлим Сипарангиз ўз қайлиғи ва дўстлари билан шикордан қайтиб келаётир,— деб элчини тинчитди Тумарис.— Яхшики бояги гапларингизни ўғлим эшитмади, йўқса, терингизга сомон тикқан бўлур эди! Қизиққон, ғайратли йигит у.

Бир лаҳзадан сўнг чўл шамолидан юзлари бир оз қорайган, кўзлари чақнаган, қора сочли уч чиройли қиз билан уч барваста йигит отларидан сакраб тушдилар ва Тумариснинг олдига икки оқ қўйруқ кийикни келтириб қўйдилар. Қизларнинг ҳам, йигитларнинг ҳам белларида ўқ ёй ва садоқларида ўқлари бор эди.

Элчи ўрнидан туриб, юзлари чўзинчоқ, кўзлари катта, новчадан келган Сипарангизга таъзим қилди ва тумтароқли сўзлар билан ўзининг кимлигини эълон қилиб, унинг соғлиғини сўради. Сипарангиз у билан сўрашиб бўлгандан кейин, қайлиғи билан элчининг сўл томонига, йўлбарс териси устига ўтирди.

Тўй куни Сипарангиздан йиқилгани учун унга итоат-гўй бўлиб қолган Зарина эрининг ёнида одоб сақлаб, унинг сўзларига қулоқ солиб ўтирар, ундан олдин гап бошлашни ўзига эп кўрмас эди.

Сипарангиз элчининг йўлда қандай келганлигини сўради, элчининг батафсил ҳикоясини тинглагандан кейин такаллуфсизлик билан Эрон шаҳаншоҳининг бойлиги, унинг қанча мулозим ҳам қуллари, неча хотини борлиги ва ҳоказоларни суриштира бошлади. Элчи хиннага бўялган соқолини сийпаб кулимсираркан, саволларга батафсил жавоб бериб, шоҳнинг саройидаги урф-одатлар билан уни таништирди. Ёшлар Эрон шоҳининг кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган зеб-зийнат ичида яшаши, ичкилик базмлари тўғрисидаги ҳикоясини завқ билан тинглаб ўтирдилар.

— Шаҳаншоҳ зиёфатига таклиф этилган зардўз чопонли аъён-амалдорлар, ҳарир кийим кийган меҳмонлар, бегона юрт элчилари аввал олтин тахт устида ўтирган шоҳи оламга таъзим қилиб, ўзларига кўрсатилган ерга ўтирадурлар. Этакларини бар урган эпчил баковуллар ош тортар экан, белларига қирқтадан қўнғироқ таққан

Ғаш соқийлар уларга олтин пиёлаларда шароб тутадилар. Бир тарафда созадалар..

Элчининг гапига диққат билан қулоқ солиб утирган бир йигит унинг сўзини охиригача тинглаб:

— Сиз шароб деган сўзни ишлатдингиз, бу нима, бизга тушунтириб беринг,— деди.

— Шароб узум сувидан тайёрланадиган ажойиб ичимлик, ўзи хуштаъм, бир коса уриб олсангиз, вақтингиз чоғ бўлиб, кулаверасиз.

— Ажойиб нарсa экан,— деди бояги йигит сўлакайини оқизиб.

Тумарис қовоғини солиб утирар, ёшлар элчининг хикоясини завқ билан тинглаётганига гаши келарди. Сипарангиз Тумариснинг авзойига қараб, ўзи йўқлигида опасининг кайфини бузган бир гап утганини пайқади.

Эртасига у нима булганини сўраб-суриштириб билиб олди. У шоҳнинг таклифини онаси қатъиян рад этганини эшитиб, хурсанд бўлган эса-да, бироқ элчига нисбатан қаттиқ чора кўрилмаганига ҳайрон қолди.

— Элчининг қулоқ-бурнини кесиб жунатиш керак,— деди у қатъий қилиб.

— Бундай қилиш ярамайди. Элчида айб йўқ. У ўз қулоғига қуйиб қуйилган гапларни гапирди, холос. Яхиниси, келтирган совға-саломини қўлига бериб жунатамиз, шунинг ўзи шоҳга тарсаки бўлиб тунади,— деди Тумарис.

II

Марғиёна¹ни, Сўғдия²ни ишғол қилган Қайхисрав ўз қўшини билан Ўқузнинг чап қирғоғига келиб чодир қурган эди. У Тумарис хузуридан қайтиб келган элчисининг маърузасини тинглаб, макр-хийла билан мазагетларни асорат эанжирга тушириш мумкин эмаслигини пайқади ва қурол кучи билан уларни итоатга келтиришга аҳд қилди.

Орадан кўп ўтмай, Тумариснинг айғоқчилари, Қайхисравнинг катта қўшини Ўқуздан ўтиш тараддудида, эронийлар ёғоч ва қамишлардан соллар ясамоқдалар, деб дарак топиб келдилар. Тумарис жанг кўрган доно

¹ Марғиёна — Марв.

² Сўғдия — ҳозирги Ўзбекистоннинг ғарбий қисми.

чоллар, аёлларни чақириб кенгаш ўтказди. Чоллардан бири дарҳол ўқ ёй билан қуролланган мерганларни дарё бўйига юбориб, кўприк қураётган эронийларни ўққа тутишни, ўнг қирғоққа ўтишларига имкон бермасликни маслаҳат берди. Сипарангиз бу таклифга қарши чиқди:

— Бундай қилсак, хоразмийлар, Яксартнинг¹ нарёғидаги шаклар нима дейдилар, биласизми? Мазагетлар эронийлар билан туқнашишдан қўрқиб, уларни дарёдан ўтказмадилар, узоқдан уларни ўққа тутиб, кўприкларини, солларини бузиб ташладилар, деб айюҳаннос урадилар. Бундан сўнг биз нима деган одам бўламиз, қандай қилиб бош кутариб юргаймиз. Яхшиси, эронийларга элчи юбориб, биз кўприк қуриб, дарёнинг бу бетига ўтишингизга тўсқинлик қилмаймиз, ўтиб олганингиздан кейин сиз билан жанг қилишга тайёرمىз, дейишимиз керак.

— Галнинг ўғил боласи мана бундоқ бўлади,— деб унинг сўзини қувватлади ёшроқ бир йигит.

Тумарис ҳам жанговар мазагет элининг обрўсини сақлаб қолиш мақсадида ўглининг галнинг маъқуллаб, чолнинг таклифини рад этди.

Шундан сўнг Амунинг ўнг қирғоғидаги бепоён чулистонда биридан бири даҳшатли воқеалар юз бера бошлади. Жанговар йигитларнинг тангиллиги уларга жуда қимматга тушиб кетди.

Кайхисрав ўзининг отлиқлари ва оғир қуролли пиёдаларини дарёдан монесиз олиб ўтгач, дарҳол мазагетлар устига юриш бошлади, лекин бир ҳафта юрса ҳам уларни учратолмади. Кучманчиларнинг эронийларни бепоён чуллар ичига олиб кириб, уларни сувсиз, озик-овқатсиз қолдириб, тор-мор қилиш ниятида эканликлари маълум бўлиб қолди. Ёз бошланиб, кунлар исиб кетган, майсалар қовжираб, саргайиб қолган эди.

Кайхисрав кенгаш чақириб, тажрибали чолларнинг маслаҳатини эшитмоқчи бўлди.

— Балиқ дарёда ўзини қандай сезса, бу лаънати кучманчилар ҳам шу сувсиз чулларда ўзларини шундай сезадилар,— деди кекса жангчилардан бири.— Чул-биёбон уларнинг ўз бағрида ўстирган меҳрибон онаси, биз учун эса ўгай онадан баттар. Мазагетлар қаерда булоқ, қаерда қудуқ бор, яхши биладилар...

¹ Яксарт — Сирдарё.

— Хуш, уларни тор-мор қилмоқ учун қандай чоралар қўришни тавсия этасиз?— деди ипак чодирнинг тўрида ўтирган Қайхисрав нохушланиб. Унинг эғнида подшолик аломати бўлган тўқ қизил кимхоб чопон, қўлида жавоҳирлар билан безалган асо, бир мулозим узун елпигич билан тинмай елпиб турарди.

— Уларни тор-мор қилмоқ учун шундай бир найранг ишлатмоқ керак. Қўшинимизни учга бўлиб, бир қисмини орқада қолдирсак ва уларни озиқ-овқат, шароб-ноб билан мўл-кўл таъмин этсак... Қолган икки қисм билан юришни давом эттирсак.

Эрон шоҳи кўпни кўрган кекса жангчининг макр-ҳийладан иборат бўлган режасини завқ билан тинглаб ўтирди. «Соддадил мазагетлар дарёдан ўтишимизга монелик қилмай, мардлик кўрсатди-ю, бизлар ҳийла ишлатиб, номардлик қиламизми?»— деган фикр кўнглининг кучасига ҳам келмасди. Ироқ ва Мисрни, Урта Осиёнинг жанубий қисмини қурол ва олтин, макр-ҳийла билан босиб олиб, буюк Эрон давлатини барпо этган бу шуҳратпараст шоҳ мақсадига эришиш йўлида ҳар қанақа номардликлардан тап тортмасди.

У аскарнинг учдан икки қисмини бошлаб илгарилаб кетди, орқароқда қолган жангчилари худди зиёфатга тайёрланаётгандай ипак чодирлар қуриб, ер ўчоқлар қазий бошладилар.

Ўз айгоқчилари орқали бундан хабар топган Тумарис асосий қўшиндан ажралиб орқада қолган душман қисмини тор-мор этиш пайига тушди. У аскарларининг учдан бир қисмини ўғли Сипарангизга топшириб, буюрди:

— Сен уларни тўзғитиб юборгандан кейин ҳаялламай, дарҳол Қайхисравга орқа томондан от сол, биз манглайдан урамиз. Қуёш тангриси бизни ёрлақаса, шаҳаншоҳи Эрон аскарлари қуршовда қолган жайронлардай, қочгани жой тополмай қолгайлар. Уқдингми?

— Уқдим,— деди ўғли ва уққанини кўрсатиш учун онасининг айтган гапларини такрорлади.

— Бор, ўғлим, Қуёш тангриси мададкоринг бўлсин.

Мазагет отлиқ аскарлари орқада қолдирилган эронийлар қароргоҳига бостириб кирганларида улар энди овқатларини сузиб, шароб тўла мешларни дастурхон ёнига келтириб қўйган эдилар. Қисқа жангдан сўнг эронийлар орқаларига қарамай қочдилар. Уларнинг бир

қисми қиличдан ўтказилди, бир қисми қўлга туширилди.

Асир тушган бир эроний сўроқ вақтида Сипарангизга шундай деди:

— Улуғ саркарда экансиз, бизни ғафлатда қолдириб, устимизга бало-қазодай бостириб келиб қолдингиз. Биз энди базми жамшид бошлаган эдик.— У шароб тула мешларга ва заррин косаларга, овқат сузилган товоқларга ишора қилди.— Булар бизга эмас, сизларга насиб қилган экан.

— Овқатларингиз, шаробларингиз ўзингизга буюрсин, бизнинг зиёфат емоққа вақтимиз йўқ,— деди Сипарангиз шароб сузилган косаларга қараб, аммо ўзининг бир тотиб кургиси келиб турарди.

— Йигитлар йўл юриб, жанг қилиб чарчади, отлар ҳам толиқди, уларга бир оз дам бермоқ керак,— деди ёш сардорнинг йигитларидан бири.— Тамадди қилиб, сўнг дарҳол отланамиз.

— Тўғри, озроқ дам олайлик, тамадди қилайлик,— дейишди қорни очган йигитлар дастурхонлардаги ноз-неъматларга қараб.

Сипарангиз иккиланиб қолди, кейин:

— Ҳой, чол,— деди асир эронийга қараб.— Бошинг учун рост сўйла, овқат ва шаробларга заҳар солинган эмасми?

— Ўзимиз емоқчи бўлган овқатга нега заҳар солайлик? Нима, ўзимизга ўзимиз душманмизми? Барча худоларнинг худоси Ахурамаздани шафе келтириб қасамед этаманки, биз бу ноз-неъматларга заҳри қотил солганимиз йўқ.

— Сўзларингнинг тўғрилигини исботлаш учун булардан еб-ичиб кўр-чи!

Асир шароб ичиб, товоқдаги гушtdан еб кўрсатди, Қўлга туширилган бошқа эронийларга ҳам шароб ичириб, овқат едириб, уларнинг заҳарланмаганига қаноат ҳосил қилгандан сўнг, йигитлар дастурхонлар ёнига ўтирдилар-да, шаробларни нуш этиб, пишириб қўйилган гушtlарни тушира кетдилар.

Ўткир шароб умрида ичкилик ичмаган ёшларга дарров таъсир қила қолди. Улар ҳиринглашиб, бир-бирлари билан аския қила бошладилар. Қоровулга қўйилган отлиқлар ҳам бенасиб қолмасинлар, деб уларга овқат ва май обориб бердилар. Бир оз овқатланиб отланмоқчи

булган йигитлар оғизларига ичкилик тегиши билан хурсандчиликка берилиб, қанча вақт ўтганини билмай қолган эдилар.

Кайхисравнинг муддаоси ҳам шу эди. Мазагетлардан қочиб қутулган эрон отлиқларидан баъзилари Кайхисрав ҳузурига етиб бориб, қароргоҳда рўй берган ҳодисалардан уни воқиф қилгач, у отининг бошини орқага бурди, анқайиб қолган юмронқозиқ устига ташланган илондек Сипарангиз қўшинига бирдан ҳужум қилди. Қоровул бўлиб турган ширакайф аскарлар эронийларнинг етиб келганларини пайқамай қолдилар. Қисқа жангдан сўнг душман уларни қириб ташлади. Базм қуриб ўтирган йигитларнинг баъзилари жанг суронини эшитгач, уринларидан тураман деб, гандираклаб йиқилиб тушди, отларига етиб олганлар қиличларини қинидан суғуришга улгуролмадилар. Баъзи ёшлар жанг кўрган аскарларнинг сўзига кирмай, отларига дам бериш учун айилни бўшатиб қўйишган эди, шу сабабдан отларига минишлари билан эгар қийшайиб, отларнинг қорнига келиб, ўзлари бошлари билан ерга санчилишди. Хуллас, душмanning пайрангига учиб, ҳушёрлигини қўлдан берган Сипарангиз ўзининг бир неча йигити билан асир тушиб қолди. Уларнинг оёқларига кишан солиб, қўлларини орқаларига боғлаб Кайхисравнинг рунарасига турғизиб қўйишди. Шоҳ истеҳзоли илжайиб, асирларни кўздан кечирди.

— Ҳа, қўлга тушдингми? — деди у Сипарангизга беш иргаб. — Ҳолинг шу-ку, мен билан жанг-жадал қилмоқчимидинг, она сўти оёзидан кетмаган тирмизак!

Тириклайини қўлга тушмасачк учун душман билан тоза олишиб, у ер-бу ери тирналган ёш сардорнинг мастлиги тарқаб, ҳушёр тортиб қолган эди. У бошини виқор билан кўтариб, шаҳаншоҳга нафрат кўзи билан қаради-да:

— Ҳа, сен билан жанг-жадал қилмоқчи эдим, аммо бу бахт менга муяссар бўлмади, — деди. — Сен очиқ ерда расмана жанг қилишдан қўрқиб, ҳийла-макр билан бизни қўлга туширдинг. Афсуски, ёшлик қилиб, қилич дастасини ушлаган қўлимга манфур шароб косасини олдим ва тузоққа илидим. Агар сен номардлардек...

Шоҳни ҳақорат қилишга ўтган Сипарангизнинг товушини ўчириш учун аскарбошилардан бири:

— Бас қил, аҳмоқ! — деб ўнинг юзига қўлидаги пие-

ладан сув сепиб юборди. Йигит беҳосдан сесканиб кетган эди, унинг гаплари нарёқ-берёғидан утиб кетган Кайхисрав кулиб юборди, ёнидаги аъён ва саркардалар ҳам шоҳларига таассуб қилиб, кўзларидан ёш чиққунча хахолаб кулишди.

— Кулинг-а, кулинг,— деди Сипарангиз уларга жирканиб қараб,— кўп утмай йиғлайсиз, қон йиғлайсиз. Ҳийла ва макрларингиз энди иш бермайди, арслон терисини ёпинган тулкилар...

Ҳалиги аскарбоши уни гапиртирмаслик учун юзига сув сепиб юборди. Кайхисрав бу сафар зўрма-зўраки илжайиб қўйди, ёни-беридагилар хахолаб кулишга журъат этмай, тиржайиб қўйишди.

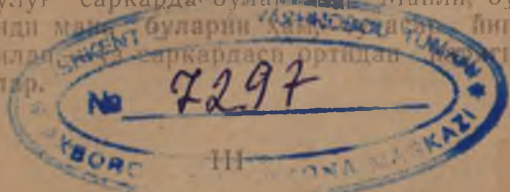
— Биз қаҳр-газаб қилишни ҳам биламиз, дуфт-карам қилишни ҳам,— деди Эрон шоҳи Сипарангизга қараб.— Хусусан, биз сен каби болаларга шафқатлимиз. Эҳтимол, онагни соғингандирсан, истасанг, сени қўйиб юборамиз.

Сипарангиз заҳарга айланган тупугини қўлт этиб ютиб ўйлади: «Қўшинимизнинг учдан бирини мен нобуд қилдим. Сафдошларимнинг қирилиб кетишига мен сабабчи бўлдим. Агар энди бўшатиб юборсалар ҳам ўз элатимга қайтиб кетмайман. Онамнинг олдига қайси юз билан бораман?»

— Қўлимни ечиб қўйинглар,— деб илтимос қилди у.

Кайхисрав бир мулозимга ишора қилган эди, у югуриб бориб йигитнинг қўлини ечди-да, ўз жойига бориб турди. Шу он Сипарангиз қўлидан кичкинагина ялтироқ пичоқ олиб, узининг куксига санчди-ю, мукка тушиб жон гаслим қилди.

— Мард йигит экан,— деди Кайхисрав бир оздан кейин.— Ўлимни номусдан афзал кўрди. Улмаганида, эҳтимол, улуғ саркарда бўлар эди. Майли, буларнинг бўлди, энди мана буларни ҳам олдасан. Йигитларга ишора қилди, саркардаси ортадан Марднинг дунёга жўнатинглар.

Сипарангиз ва унинг сафдошлари ҳалок бўлганини тўғрисидаги хабар Тумариснинг ва барча аёлларнинг юракларини ўқдек тешиб ўтди. Руҳий азобининг зўрагини

дан уларнинг кўзларига ёш ҳам келмай қолди. Бирмунча вақтдан кейин соябон араваларнинг ичидан хотинларнинг дод-фарёди эшитила бошлади. Хусусан, Сипарангизнинг қайлиги сочларини юлиб йиглаб, ҳамманинг юрак-бағрини эзиб юборди, аммо Тумарис қайғусининг зуридан йиғлай олмасди. У эси оғиб қолгандек бир нуқтага тикилганича қотган, лаблари бир нима деб пичирлар эди.

Қайғу-ҳасратнинг давоси — душмандан уч олиш эди, Даҳшатли хабар келган куннинг эртасига Тумарис тажрибали уругдошларини тўплаб, кенгаш утказди.

Давра қуриб мункайиб ўтирган кексаларга, кампирларга, душмандан уч олиш истаги билан ёнган ёшларга бир-бир кўз югуртириб, титроқ овоз билан:

— Оталар, оналар, укалар, аҳволимиз танг, фалокат бойқушлари тепамизда учиб юрибдур,— деди.— Ёвуз душман навқирон йигитларимизни макр билан қириб ташлади. Биз уларнинг ўчини олмоғимиз, бор кучимизни тўплаб, ёвни юртимиздан ҳайдаб чиқармоғимиз керак. Шу тўғрида сизнинг маслаҳатингизни олмоқчимиз.

Тўрда ўтирган оппоқ соқолли, кулча юзи қип-қизил, ўткир кўзли бир чол томоғини қириб гап бошлади:

— Бепарво бўлганимиз, ғафлат босиб бемаслаҳат иш қилганимиз учун бизни Миҳра жазолади. Агар биз юборган қўшинга Сипарангиз эмас, кўп жангларда суяғи қотган, эҳтиёткор бир киши бошчилик қилганда навқирон йигитларимиздан ажралиб қолмас эдик. Сипарангиз мард бўлса-да, аммо кўп жанг кўрмаган, тажрибасиз йигит эди. Кейинчалик у зўр саркарда бўлиб етишарди, афсуски, умри қисқа экан.

— Рост айтасиз,— деб унинг сўзини бўлди Тумарис.— Мен суяғи қотмаган ўғлимни бу қўшинга бемаслаҳат бош қилиб юбордим ва манманликнинг жазосини тортдим.

— Йигитлар орасида қизлар, аёллар бўлганида бу фалокат бошимизга келмас эди,— деди бир кампир тутақиб.— Миҳра аёлларни куч-қувватга тўлган вақтида, фаҳму фаросат ёрдамида яратган. Сипарангиз қўшинида қизлар бўлганида йигитларнинг қўлидан май косасини уриб туширар эди...

— Бўлар иш бўлди, отилган ўқни қайтариб бўлмас,— деди бояғи чол унинг гапини оғзидан олиб.— Биз энди бундоқ қилсак: барча қариялар ва болаларни моллар

билан орқага юбориб, барча эр-хотин, йигит-қизларни қуроллантирсак ва душманини чул ичига алдаб олиб кириб, ўша ерда қириб ташласак...

Қўпни кўрган чол қаергача чекиниш ва душман билан қайси жойда жанг қилиш кераклигини батафсил гапириб берди. Кенгашдагилар унинг режасини маъқуллаб, баъзи тузатишлар киритдилар.

Ўша куннёқ Тумарис, урушга ярамайдиганлар панароқ жойга юборилсин, деб буйруқ берди, кейин отларнинг жиловидан ушлаб саф тортиб турган эркак ва аёлларнинг қурол-яроғлари, уст-бошлари, оёқ кийимларини кўздан кечирди. Уларнинг пухталигига қаноат ҳосил қилгандан кейин бир аргумоқни қурбонликка сўйдириб, Қуёш тангрисига илтижо қилиш учун бир тепалик устига чиқди, белидаги олтин камарига осилган қиличи ва қалқонини ерга қўйиб, мазагетлар паздида худоларнинг худоси бўлган Миҳрага сиғина бошлади:

— Эй, бутун мавжудотни — еру кўни, сув ва ўтти яратган Қуёш тангриси! Сен кўзингни очсанг — олам нурга тўлади: кўзингни юмсанг — ер юзини қоронғилас лашкари босади. Одамларга ўт берган ҳам сен, дарёларни тоширган, экинзор ва ўтлоқларга сув берган ҳам сен! Қўй ва кийикларни кўпайтирган, дон-дунга барака берган ҳам сен! Эй, улуғ Қуёш тангриси, бизни эронийларга хор қилма, дилимизга гайрат, билагимизга қувват ато қил, юрагимизга ўч оловини сол! Қиличимизни ўтқир қил, токи, юртимизни оёқ ости қилган маккор душманини тор-мор айлаб, қуллик балосидан халос бўлайлик!

У нажот сураб Миҳрага ёлвораркан, кўзларидан дувиллаб ёш оқиб кетди. Бир лаҳза ерга қараб турди-да, ўзини тутиб олгандан сўнг қилич-қалқонини тақиб олиб, пастга тушди, ўйноқлаб турган оқ отига миниб, қуролланган халққа мурожаат қилди. Юртининг бошига тушган фалокат туғрисида гапириб, сўзининг охирида шундай деди:

— Опа-сингиллар, ака-укалар, қаерга кетаётганингизни ҳаммангиз биласиз. Шу кетганимизча ё ҳаммамиз битта қолгунча қирилиб, ўз қонимиз билан шаънимизга тушган доғни ювиб ташлаймиз ёки душманини қириб юбориб, ғалаба билан қайтамыз. Ишонаман: орамизда Эрон шоҳи олдида тиз чўкадиган номард йўқ. Биз албатта енгамиз! Шафқатсизликни бизлардан кўрсин Эрон шоҳи!

— Бизни жангга бошла, онахон! Душмандан йитиқом олиб, дудини димоғидан чиқарайлик!

Офтоб нури Тумариснинг елкасига тушиб турар, гўё Миҳра нурли қўллари билан уни сийпаб, олқишлаётгандек бўлар эди.

— Эл-юрт аёл кишининг фотиҳасини олди, галаба бизга ёр бўлгай,— деди соқоли кўксига тушган бир чол.

Шу пайт тип-тиниқ осмонда бир бургут қанотларини кенг ёйиб, улар устида айлана бошлади. Қўролли йиғит-қизлар бошларини кутариб, унинг парвозини томоша қилдилар. Ҳамма кўзлар чақнаб, юзлар ёришиб кетди, чунки уларнинг эътиқодида бу яхшилик аломати эди...

Тумарис тиш-тирноғигача қўролланган ва ҳали чарчамаган Эрон қўшини билан ҳозир жанг қилса, оқибати хунук бўлишини яхши биларди. Энг олдин душманин қўлларда сарсон қилиб, унинг тинчасини қуритиш ва қулай жой топиб туриб, жанг қилиш керак эди.

Енгил галабадан ҳаволанган Эрон қўшини Тумариснинг чекинаётганини эшитиб, зудлик билан уни таъқиб эта бошлади. Қайхисрав осонгина зафар қозониб, ўлжа олишга шошилаётган қўшинини тўхтатиб қолишдан ожиз эди. Мазагетлар эса бир тепалик остида ўзлари учун қулай жой ишғол қилиб, саф тортиб турдилар. Биринчи сафда ўқ ёй билан қўролланган енгил аслаҳали мерганлар, улар орқасида оғир қўролли аскарлар турар эди. Қайхисрав аскарлари секин-аста яқинлашиб келавердилар. Мазагет мерганлари тўсатдан уларни ўққа тутдилар, садоқлар бушаб қолгач, узун дастали мис болталар, калта найзаларни ишга солдилар. Қўшиннинг икки ёни ва орқа томонини ҳимоя қилиб турган отлиқлар сувлигини чайнаб, тилла ўмилдириқларини офтобда ярқиратиб турган сабрсиз аргумоқларнинг бошини қўйиб юбордилар. Сафлар бир-бирига аралашиб кетди. Қилич ва найзаларнинг бир-бирига тарақлаб тегishi, жангчиларнинг сурони, отларнинг кишнаши, ярадорларнинг инграши бирга қўшилиб, қиёмат-қойим бўлиб кетди. Одамлар гуж бўлиб олиб, бир-бирига найза санчар, болта билан бошига туширар, қилич билан чопар эди. Жанг шу зайлда кечгача давом этди. Ўз ерларини ёвдан тозалаш ва ўч олиш иштиёқи билан ёнган мазагетлар жонбозлик кўрсатиб ёв билан мардларча олишншди, ниҳоят, зафар уларга ёр бўлиб, душманин орқага сура бошлашди. Зарина бошчилигидаги отлиқ қўшин душманининг чап қано-

тини синдириб, орқага ўтиб олди. Бир тепалик устида жангни кузатиб турган Қайхисрав қилч яланғочлаб, ўз навкарлари билан жангга шошилди, бироқ у биринчи тўқнашишдаёқ ҳалок бўлди. Қайхисравнинг ўлганини билиб, эронийларнинг руҳи тушиб, юракларидаги ўт суна бошлади. Душмanning бир қисми чекиниб, яқин ўртадаги тўқайларга яширинмоқчи бўлди. Бироқ Тумарис бошчилигидаги эркак ва аёл суворийлар уларнинг олдини тўсиб чиқиб, қилчдан ўтказа бошладилар. Мазагетлар эронийлар устидан тўла ғалаба қозониб, бир талай асир олишди.

— Қайхисравнинг... калласини кесиб олиб келинглари!— деб буюрди ҳали ҳам нафасини ростлаб ололмаган Тумарис. Унинг ёнида туриб, душман билан олишган келини уч-тўрт аёл жангчи билан шаҳаншоҳ аскарларининг жасадига тўлган майдонга от сурди. Кўп ўтмай, Зарина Қайхисравнинг жасадини топди ва унинг калласини кесиб олиб, Тумарисга келтириб берди.

— Энди бир мешга қон тўлдириб келинглари!

Жангчилар дарҳол маликанинг буйруғини бажо келтирдилар.

Тумарис соч ва соқолига қон ёпишиб қотиб қолган, кўзлари юмуқ, даҳшатли калтани қўлига олиб, унга қаради-да:

— Эй Қайхисрав¹, умр бўйи жанг қилиб одам қонига тўймадинг, мана энди тўйгунигча ич!— деб уни меш ичига солди-да, меш огзини чилвир билан маҳкам боглаб қўйди.

¹ Қайхисрав эраминдан илгариси 529 йилда ҳалок бўлган.

КИТОБГА ИХЛОС

Ярим кеча, осмонда чарақлаган юлдузлар маст уйқуда ётган ерга назар ташлаб, бир-бирларига кўз қисиб қўйишади. Кундузи бозорчиларнинг ғала-ғовуридан чарчаган Бухоро сукунат қўйнида ором олмоқда. Аҳён-аҳёнда узоқлардан довул товуши эшитилади: тун посбонлари уйқудаги шаҳарни қуриқлаб юрадилар.

Шимол томонга қаратиб солинган баланд бир айвоннинг ўртасида, хонтахта устида милтиллаб ёнган шамнинг сарғиш нури остида ўн етти-ўн саккиз ёшдаги бир йиғитча мутолаа қилиб ўтиради. Унинг қотмадан келган тиниқ юзида, катта-катта кўзларида заковат нури порлайди. Назари сатрлар оралаб йўрғаларкан, ер остидан хазина топган кишидек қўллари аста титрайди, юзига ғалати табассум югуради, кенг ва ёрқин пешанасида маржондек тер пайдо бўлади. У бутун коинотни унутган, бутун фикри сатрлар орасига яширинган сирларни топиш ташвишида.

Айвоннинг чеккасида ётган Ситорабону бир уйқуни олиб, ўрнидан туриб ўтирди, ўғлининг ҳалигача ётмаганини кўриб:

— Ҳой ўғлим, шу маҳалгача ўтирибсанму? Ёш жонингга мунча жавр қилмасанг? Ёт ҳозир — деди.

— Онажон, яна бир оз ўтиришга ижозат беринг. Жуда ажойиб китоб экан.

Қирқларга бориб қолган бўлса ҳам, тароватини йўқотмаган, қомати келишган қора қош аёл ўғлининг юзидаги жиддий ифодани кўриб, кўнгли юмшади.

— Кеча бир тапгага сотиб олган китобингми?

— Ҳа, ўшал китоб. Буни қарангки, шу маҳалгача бошимни қотириб юрган муаммоларни осонликча ечиб берибдур-а!

Ситорабону ўғлининг гапига яхши тушунмаган бўлса ҳам, риёзат чекиб илм ўрганаётган ўғлининг юксак мар-

табага яқинлашиб қолганини ички ҳис билан англади ва майин жилмайиб, бошини ёстиққа қўйди.

Кейинчалик Абу Али ибн Сино номи билан машҳур бўлган ёш Ҳусайн ҳар кун ярим кечагача ўтириб, юнон ва араб ҳукамоларининг тиб ва фалсафага доир китобларини ўқир эди. Ўйқуси келиб, кўзига қум тиқилганда аллақандай бир ўтн қайнатиб тайёрланган доридан бир ҳўплам ичар, кўзи яна очилиб, зеҳни равшанлашарди. Бугун эса онасининг сўзини ерда қолдирмай, ўша доридан ичмади. Келган жойига хатчўп солиб, китобни токчага олиб қўйди-да, ўрнига кириб ётди.

Ҳусайн шу бугун эрталаб саҳоф бозорни¹ айланиб юрганда паранжи ичидан қўлини чиқариб, китоб ушлаб турган бир камширга кўзи тушиб қолган эди.

— Онажон, китобингизни сотасизму?

— Ҳа, сотурман, жуда яхши китоб.

Йигитча унинг қўлидан китобни олиб, варақлай бошлади. Бу — Форобийнинг «Фасуси ал-ҳикам» деган китоби бўлиб, Арастунинг «Мобаъдат табиат» деган китобига ёзган шарҳи эди. Ҳусайн шу маҳалгача «Мобаъдат табиат»ни бир неча маротаба ўқиган бўлса ҳам, сира тушунмаган эди. Мана энди унинг калитини топди. Форобий улуг юнон ҳакимининг жуда чигал фалсафий мулоҳазалари мағзини чақиб берган эди.

* * *

Сомонийлар шажарасининг сўнгги бутоғи бўлган подшо Нух бинни Мансур касалманд одам эди. Бухоронинг машҳур табиблари уни даволаш билан овора эдилар. Бироқ ҳеч бирининг берган дори-дармони тождор беморга кор қилмас, дардини енгиллатмас эди.

Подшо девон маъмури бўлган марҳум Абдуллоннинг ўғли Ҳусайн табибни ҳозик бўлибди, деган хабарни эшитиб, уни дарҳол ҳузурига чорлатди.

Сарой ўлик чиққан уйга ўхшайди. Аъёнлар, сарой амалдорлари, соқчилар оёқ учида юрардилар, бир-бирлари билан шивирлашиб гаплашардилар.

Сарой вазири Ҳусайнни қўлидан ушлаб, қиличларини ялангочлаб елкаларига қўйиб турган соқчилар орасидан олиб ўтди ва энг ичкаридаги бир хона олдига олиб бориб

¹ Саҳоф бозор — китоб бозори.

тўхтатди. Эшикнинг икки томонида чиройли икки туркман йигит соқчилик қилиб турарди. Вазир бармоғи билан шу орда туришни буюриб, ўзи хона ичига кириб кетди. Орадан беш-ўн дақиқа ўтгач, эшик очилиб, ёш ҳакимни ичкарига таклиф этдилар. Узун, ранг-баранг ойнали дарчадан хира нур тушиб турган, шифтлари музайян, деворлари уймакор хонага кириб, Ибн Сино турдаги ипак тушак устида ёстиққа суяниб утирган ранглар кишига таъзим қилди. Сунгра унинг ишораси билан тушак ёнига бориб, чукка тушди. Ёш ҳакимнинг хипчагина гавдасини тик тутиши, дадил боқнишдан, тин-тиник нурли юзидан, катта-катта кўзларидан камтарлиги ва шу билан бирга ўзига ишонганлиги билиниб турарди.

Нух бинни Мансур савқи табиий билан ўз ҳузурида улуг истеъдод эгаси бўлган бир ҳаким утирганини пайқадди ва унинг шаънига муносиб муомала қилиб, ҳол-аҳвол сўради. Ибн Сино ўзини яхши тутиб, унинг саволларига шўшмай жавоб берди. У подшонинг касали нима эканлигини табиблардан эшитган бўлса-да, ўз ҳамкасбларининг одатига мувофиқ, кескин ҳаракат билан тождор беморнинг томирини ушлаб кўрди. У ўз олдида Мовароуннаҳрнинг подшоси эмас, балки оддий касал киши ётгандек, унинг сарғайган юзига тикилар, тилини кўрсатишини сўрар, подшонинг шаънига номуносибдек саволлар берарди. (Бир неча хил касали бўлган бинни Мансур бавосил касалига ҳам мубтало эди). Сарой вазирини подшо ҳузурида ўзини шу қадар сокин ва бетакаллауф тутган ҳакимни биринчи мартаба кўриши эди.

Ибн Сино подшонинг жавобини тинглаб, пешанасини ушлаганича ўйлаб қолди. Кейин аччиқ овқат, ичкилик ичмаслики, кўпроқ ширгуруч еб, ҳул мева истеъмол қилишни тайинлаб уридан турди.

— Зоти олийлари, бандаларига ижозат берсинлар, кечқурун дори тайёрлаб юборгайман. Кўпроқ тар мева истеъмол қилсинлар, аммо Бухоро меваси жанобларига зарарлидир. Мевани Самарқанддин келтириб есинлар.— Зийрак табиб ўзининг хулқ-атвори сарой вазирини дошойишта таъсир қолдирганини пайқаган эди.— Агар ҳурмат шартларини жойига келтиролмаган бўлсам, афв этгайлар.

Бинни Мансур билинар-билинемас жилмайиш билан ундан хафа бўлмаганини билдиргандек бўлди. Ёш ҳаким таъзим қилиб, орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Бир ҳафтадан кейин саройга келган Ибн Сино доридармонлари беморга яхши таъсир қилганини кўрди. Ранги тозарган бинни Мансур уни очиқ чехра билан қарши олди ва ёш табибдан беҳад миннатдор бўлиб, нима тиласа беришга тайёр эканини айтди. Ёш табиб унинг олдида тиз чўкиб, имкон хорижида бўлган бир нарсани сўрагандек қўрқиб, паст товуш билан:

— Менга сарой китобхонасида мутолаа қилмоққа ижозат берсалар бас,— деди.— Менга пул керак эмас.

— Баракалла! Умримда пулдан илм-урфонни юқори қуятурган одамни биринчи кўришим.— Подшо илжайиб унинг илтимосини бажону дил қабул қилганини изҳор этди. Сўнгра сарой назарига қараб деди:— Китобдорга айтиб қўйинг, Ибн Синога ҳар кун китобхонада машғулот ўтказмоққа ижозат бердим.

Вазир индамай бош эгиб қўйди.

* * *

X асрда бутун Ўрта Осиё, Эрон ва Афғонистонда тенги бўлмаган Бухоро кутубхонасида қадимги Юнонистон, Ҳиндистон ҳукамоларининг араб тилига таржима қилинган асарлари сақланарди.

Оппоқ соқоли кўксига тушган китобдор Ибн Синони мамнулик билан қарши олиб, ўз қўл остидаги бойликлар билан уни таништириб чиқди. Ҳар бир ҳужрада бир фанга доир китоблар сақланар, қатор-қатор сандиқлар китоб билан лик тўла эди. Китобдор ҳар бир ҳужранинг қулфини очиб, буида қандай китоблар борлигини айтар эди, у сандиқ очиб подир қўлёзма асарларни кўрсатар экан, Ибн Синонинг кўзлари ялтирарди.

— Қадрдон ота, мен энди сизга ҳар кун меҳмон бўлгаймен,— деди у ҳаяжонланиб.

— Мамнуният билан сизга китобхонанинг туридан жой бергаймен. Сизга ҳеч бир бухороликнинг қўли тегмаган китобларни топиб бергаймен.

Жоме пештоқи остидаги мармар супа устида икки киши гаплашиб ўтирарди. Уларнинг бири мош-гуруч соқолли, бошига олифта қилиб мисқоли салла ўраган ўрта ёшли киши. Иккинчиси эса, оппоқ соқоли кўкрагига тушган, қуюқ қошлари қордек оқарган чол. Унинг қошлари чимирилган, кўзлари ўқрайиб қарайди.

— Тақсир, қариган чоғингизда дунёнинг ғамини еб на қилурсиз?— деди ўрта ёшли киши.— Ҳамма ишни бизга қўяверинг, ўз жонингизнинг роҳатидан бўлак нарсани уйламанг.

— Хўп гапирасиз-да, мулла Садриддин, дунёнинг бузилиб кетаётганини кўргангиздан кейин кўнгил қандай типч бўлсин. Ахир, кўриб турибсиз, ёшлар қарияларни ҳурмат қилмай қўйди, ўртадан шарм-ҳаё кўтарилди.— Ҳар бир даврнинг мияси айниб қолган чолларига хос шикоятдан сўнг Мағоқиатторон мачитининг имоми туқур хўрсиниб қўйди.

— Мадрасаларда илми ҳол¹ ўғай ўғил ҳолатига тушиб қолди. Ёшлар масоил диния эмас, ҳикмат, маътиқ, илм риёзий ва ҳоказоларга қизиқадурулар. Лавҳлари устида қуръон эмас, машойихларнинг китоблари эмас, балки мажусий олимларнинг китобларини кўрадуруман. Афсуски, сарой аҳлида ҳам динга рағбат қолмади. Сарой китобхонаси ёшларнинг миясини заҳарлайтурган маконга айланди. Қошки эди унга ўт тушиб, кули кўкка совурилса...

— Сабр қилсинлар, тақсирим, ҳаммаси сиз айтгандек бўлғусидир. Шарқдан келмоқда бўлган тўфон Нухнинг тахт-салтанатини олиб кетажакдур. Қорабугроҳон бошлиқ кўчманчилар ўрдуси ҳозир Самарқанд бўсағасида турур. Қорахонийлар яқиндагина диний исломни қабул қилганликлари учун динга қаттиқ берилганлар, сомонийларнинг эса эътиқоди сусайган. Кўчманчилар гарчи ўз жинсимиздан бўлмасалар ҳам, эътиқод жиҳатидан бизга яқиндурулар.

— Илоҳи, уларнинг қўли баланд бўлсин.

Шу пайтда китобхонадан хушнуд бўлиб қайтаётган Ибн Сино бу икки мутаассиб дин пешвосига дуч келиб қолиб, қўнғироқдай товуш билан:

— Марҳабо, тўтий мулло!— деб салом берди.

— Марҳабо!— деб жавоб қайтарди мулла Садриддин,— ҳа, мулла, йўл бўлсин?

— Уйга.

— Эшитдик, сизга китобхона эшиги очилибдур.

— Ҳа, толиблар учун илм эшиги доим очиқ.

— Китобхона сиз учун ибодатхона-ю, мажусий олимлари сиз учун раҳнамо бўлиб қолди шекилли.

¹ Илми ҳол — диний илмлар.

— Илмни Чин-Мочинга бориб ўргансанг ҳам жоиз-дур, деганлар, расули худо. Китобхона мен учун муқаддас жойдур. Китоб ҳақиқатни ўрганмоқ ва табиат сирларини англамоққа ёрдам берадур.

— Менимча, мажусий олимларининг ёзган китоблари киши кўнглида шубҳа илонини уйғотиб, эътиқодини сусайтирса керак...

— Мен учун шубҳадек мустаҳкам қўрғон йўқ, тўтий мулло, чунки у жоҳиллиги туфайли ўзини доно ҳисоблаган шахслар ҳужумидан одамни сақлайдур,— деди ёш олим мулланинг сўзини бўлиб.

Мулла Садриддин унинг гапига яхши тушунолмаي, лабини буриштириб қўйди.

— Энг олдин илми ҳолни ўраниб, эътиқодингизни мустаҳкамлаб олинг, илми қолни¹ кейин ўргансангиз ҳам бўладур, акс ҳолда, кофир бўлиб кетмоқ ҳеч гап эмас.

— Баъзи нодонлар доно кишиларни кофир деб ҳисоблайдурлар.

— Тавба, бу маҳмадонанинг гапини қаранг. Беш-ўн китобни ўқиб, ўзини доно ҳисоблайдур. Илоё китобхонага ўт тушиб сен жувонмарг бўл!— деди Мағоқиатторой домла имоми.

— Мен беш-ўн китоб эмас, юзлаб китобни ўқиб, мазмунини миямга жойлаб олдим,— деди Ибн Сино бошини ғоз кўтариб.— Мабодо китобхонага ўт тушиб кетгудек бўлса, ундаги китобларни қайтадан ёзиб, сандиқларни яна тўлдирмоққа қодирдурмен.

Ибн Сино бош эгиб, муллалар билан хайрлашди-да, яна йўлга тушди. Нарироқ боргандан кейин жаҳл устида айтган гапларига пушаймон бўлди: «Ёшлик ғурури ҳали бошимдан кетмаганга ўхшайди,— деб гижинди у.— Менга мақтанишни ким қўйибди! Юзта китоб ўқиган билан олим бўлиб қоладими киши? Тавба, минбаъд бундай қизиққон бўлмаслик керак. Аммо шуниси борки, саллали эшакларни кўрсам, қоним қайнаб кетиб, тилимни тия олмайман. Ҳозирги замонда тилинг қанчалик ўткир бўлса, шунчалик ўткир қилич билан кесилади!»

Мулла Садриддин ёш ҳақимнинг орқасидан қараб сукутга кетди. Кейин бошини кўтариб, домла имомдан:

— Шумтаканинг: «Мабодо китобхонага ўт тушиб кетса...» деганини эшитдингиз-а?— деб сўради.

¹ И л м и қ о л — дунёвий илмлар.

— Ҳа, бир эмас, икки қулогим билан эшитдим.

— Агар ўшал мажусийлар китоблари йиғилган маконга ўт тушиб кетса-ю, сизни гувоҳликка чақиртирсалар, эшитганингизни тасдиқлашдан бош тортмайсизми?

— Албатта йўқ.

— Бўлди, қолган ишни менга қўйиб беринг!

Орадан кўп ўтмай, сомонийлар тарихида кетма-кет икки фожиали воқеа рўй берди. Қорабугрохон бошчилигида шарқдан босиб келаётган кўчманчилар Самарқанд яқинида Ҳожиб Аяч бошчилигидаги қўшинни тор-мор келтириб, ўзини асир қилиб олдилар ва Самарқандни ишғол этиб, юришни давом эттирдилар. Нух бинни Мансур томонидан юборилган сипоҳсолор¹ Фоиқ хиёнат қилиб, душман томонига ўтди. Шаҳар халқи Бухоро деворлари остига келиб қолган истилочилар билан жанг бошлади.

Ибн Сино уқинини йиғиштириб қўйиб, бошқа жарроҳлар² қаторида қилич зарбидан, ўқ захмидан азоб тортаётган жангчиларга ёрдам беришга киришди. Арkning рўпарасидаги кўҳна сарой ярадорларга тулиб кетганди. Ёш ҳаким кечгача қилич ярасига қов қўйиб, малҳам суртиш, баданга санчилган ўқни олиб, боғлаб қўйиш билан овора бўлди. У ҳориб-чарчаб энди дам олиш учун утирмоқчи бўлганда, сонига ўқ санчилиб қолган бир косиб йиғитни олиб келдилар. Ибн Сино ечиб ташлаган қонли яктагини яна кийиб, қулида наштар билан ярадорнинг тепасига келди. Ўқнинг учи чиқиб қолганда, унинг пат ёпиштирилган учини қирқиб ташлаб, сугуриб олиш қийин эмасди, аммо учи чиқмай қолган ўқни олиш амри маҳол.

Ибн Сино ўйланқираб туриб деди:

— Беҳуш дори бериб, ёриб олишга тўғри келадур.

— Йўқ,— деди ранги сарғайиб кетган булса-да, узини бардам тутишга уринган ярадор.— Қирққа чидаган қирқ бирига ҳам чидайди. Шунча уқубатдан кейин...

— Баракалла, азамат йиғит экансиз. Сизга азоб бермай, чиқариб олғаймен. Мени танирсиз-а?

— Ҳа, сиз амирин даволаган атоқли ҳакимсиз. Сизга инонадурмен.

— Жуда соз,— деди Ибн Сино унинг қаишарига

¹ Сипоҳсолор — аскарбоши, генерал.

² Жарроҳ — хирург.

қаттиқ тикилиб туриб.— Уқни худди хамирдан қил суғургандек сугуриб олғайман, сезмай ҳам қолурсиз.

Шуни деб ёш ҳаким унинг сон гуштини икки паллага ажратиб уқни олди, сунгра малҳам қуйиб, ёпиштирди-да, тикиб, боғлаб қуйди. Ташриҳ вақтида тишини тишига босиб ётган йигитдан садо чиқмади.

— Баракалла, азамат экансиз, кошки эди ҳамма сиздек мард бўлса!

Шуни деб ёш ҳаким йигитга кулиб боқди-да, қўлининг қонини ювиб, дам олгани кетди.

Сипоҳсолор Фонқийнинг хиёнати қимматга тушган эди. Мунтазам қўшиндан ажриб, заифлашиб қолган Бухоро сонсиз-сапоқсиз кучманчилар томонидан босиб олинди. Қорабугроҳон шаҳарни ишғол этиб¹, саройдаги бойликларни қўлга киритди, ўз аскарларига бозорни талатди. Кўп иморатларга ўт тушиб кетиб, аччиқ тутун шаҳарни ўраб олди. Ўз мол-дунёсини сақлаб қолмоқчи бўлганда қилич еб йиқилган кишиларнинг фарёди, асир қилиб олиб кетилаётган аёлларнинг доди, қутурган душман аскарларининг сурони қулоқларни қоматга келтирарди. Уч ой аҳвол шу зайлда давом этди.

Ибн Сино эса аламинини китобдан олар, ярим тунгача ўтириб мутолаа қилар, ёзар эди. Бир кун кечаси ётгани келиб, кўзига қум тикила бошлаганда уйқу қочирадиган дорисини ичиб, ҳовлига тушди. Одати бўйича, осмонга қараб, Ҳулкар юлдузи қаерга келганини билмоқчи бўлди, шу пайт Регистон томон қизариб, осмонга учқунлар сачраб турганини кўрди. Уқтин-уқтин оловнинг қип-қизил тиллари қоронғи осмонни ялар, узоқдан қийчув овозлар эшитиларди. Ёш ҳакимнинг юраги бир фалокатин сезгандек дукуллаб уриб кетди. Дарров кавушмахсисини, чопонини кийиб, онасини уйготди.

— Онажон, Регистон майдони яқинида бир уйга ўт кетганга ўхшайдур, бориб билиб келай, қўлимдан келганича ўт ўчиришга ёрдам берай.

— Э, қўйсанг-чи, ўғлим. Сенсиз ҳам ўт ўчирувчилар топилиб қолар.

— Йўқ, онажон. Бормасам бўлмайдур. Уйқум ҳам ўчиб кетди.— Ёш йигит кўнглига келган шубҳани онасига айтишдан ҳам қўрқарди. «Борди-ю, агар... йўқ,

¹ 992 йил май ойида.

йўқ, бу мумкин эмас. Неча юз йиллаб тўпланган илм-фан хазинасининг кули кўкка совурилиши мумкин эмас».

Ситорабону унинг афтига қараб ижозат бермасликнинг иложи йўқлигини англади.

— Майли, борсанг бора қол. Аммо кечикма...

Ибн Сино ҳаллослаб Регистон майдонига келганда кўнглини эзаётган шубҳа ҳақиқат бўлиб чиққанини англади. Юзлаб кишилар қўлма-қўл челақ узатиб майдон ўртасидаги ҳовуздан олинган сув билан китобхонага тушган ўтни ўчиришга уринар эдилар. Мадраса талабаларининг, теvarак-атрофдаги маҳалла аҳлининг жонбозлигига қарамай, ёнгин борган сари кучаяр, қимматли китобларни аждоҳодек ютаётган аланга қутуриб, ҳужра эшигидан тутун аралаш чиқиб турарди. Челақлаб сепилган сув унга кор қилмас, аксинча, мойдек таъсир қилаётгандек эди. Баъзилар меҳнатлари бекорга кетаётганини кўриб, қўлларини қўлтиққа урдилар. Одамлар орасида асрлардан бери тўпланган бойликнинг тутунга айланиб, осмонга учишидан завқланиб илжаяётган саллали кишиларни кўриш мумкин эди.

Ибн Сино бошда челақлаб сув ташиб, ўт ўчираётганларга қарашиб турди. Кейин кўпчиликнинг ҳафсаласи пир бўлганини кўриб, ғазабига чидолмай, олов чиқиб турган бир ҳужрага ўзини урди. Бунда тибга доир китоблар сақланарди. Одамлар уни тутиб қололмадилар. Бир неча дақиқадан кейин, этагининг ёнаётганига парво қилмай, бир неча китобни қучоқлаб олиб чиқди. Одамлар югуриб бориб, уни чопон билан ўраб олдилар, бўлмаса, устидаги кийими билан ўзи ҳам ёниб кетиши турган гап эди. Ибн Сино яна ўзини ўтга урмоқчи эди, бир неча қўл уни маҳкам ушлаб қолди. Шу орада аллаким: «Ҳой йигитча, ҳушингизни йигиб олинг. Ортиқ уринишнинг фойдаси йўқ!» — деди. Ёш ҳаким аланглаб, товуш эшитилган томонга қаради. Чап биқинида ғам-ҳасратдан кўзлари чўккан кекса китобдор турарди.

— Бу қандай фалокат, қандай мудҳиш фалокаг! — деди Ибн Сино йиғламоқдан бери бўлиб.

Чол хўрсиниб қўйди:

— Ҳа, бахтсизлик, аммо билиб қўйингки, илми қол душманлари маърифат чирогини ўчиrolмайдилар. Улар ота-боболардан қолган нодир китобларни ёндириб, кул-

га айлантириб юборсаларда, заковат нурини сундиrol-майдуpлар...

Шунча уриниб ёнғинни сундиrolмаган одамлар биpин-кетин уй-уйларига жунашди. Оловнинг озиғи камайган сари ҳовури пасаярди. Туда-туда куллар устини қоплаган тутун куйиб шакли қолган қоғоз парчалари билан шамолда аста тебранаркан, қурум иси ҳар еққа тараларди.

Ибн Сино худди яқин бир кишисини кумиб, қабрис-тондан қайтган кишидек бошини қуйи солиб, ярим-ёрти куйган бир печа китобни қултиқлаган ҳолда уйига жунади...

Орадан икки ойча вақт ўтди. Шу вақтгача ўзини қуярга жой тополмай юрган Ибн Сино бир куни уйига хурсанд бўлиб келди.

— Суюнчи беринг, онажон. Қорабуғрохон қўшини Бухорони ташлаб чиқиб кетмоқда. Қўлига яроғ олган Бухоро халқи туркманлар билан бирликда уларни ҳайдаб чиқармоқда, талаб олинган молларини тортиб олмоқда.

Кармана томон чекинаётган истилочиларнинг орқалда қолган қисми билан бухороликлар ўртасида бўлаётган жангнинг суроини узоқдан сал-пал эшитилиб турарди. Ситорабонунинг ранги ўчиб:

— Охири баҳайр бўлсин!— деб қўйди.

Бир печа кундан кейин «тайёрга айёр» бўлиб, Амулдан (Чоржўйдан) Нуҳ биини Мансур Бухорога кириб келди. Ҳаёт яна аввалги изига тушгандек эди. Яна сандогарлар дуқонларини очиб, косиблар дастгоҳларини юргизиб юбордилар. Бироқ вазирлар ўртасидаги нифоқ, айрим вилоят ҳокимларининг исёни, кучманчиларнинг ҳужуми сомонийлар сулоласи қурган иморатни кундан-кунга емирмоқда эди. Кекса Нуҳ вазирларини биp-бири билан яраштиpолмай, мамлакатда тинчлик ўрнатолмай, доғ ҳасратда ўлиб кетди. Унинг ўғли Абулҳорис Мансур ҳам бебош вазирлар, исёнчи ҳокимларни жиловлай олмайди, Қорабуғрохоннинг ўғли Насрга қарши юборилган саркарда Янолтакин унинг томонига ўтиб кетди. Сомонийлар давлати худди ичи қуртлаган олмадек урилиб, яна истилочилар қўлига тушди¹.

¹ Қорабуғрохоннинг ўғли 999 йил 23 октябрь душанба куни Бухорога кириб келди. Шу билан тожик сулоласи — сомонийлар давлатига хотима берилди. (Автор).

Вухоро кўчманчилар қўлига утгандан кейин салла-қаллаларнинг дасти дароз бўлиб қолди. Ибн Сино ҳора қузғунлар уясига айланган шаҳарни тарк этиб, ўзига маърифатпарвар тождор, бир ҳомий излашга жазм қилди. У йўл ҳозирлигини куриб бўлгандан кейин, ўпкаси-ни босолмай йиғлаётган онасига юзланди ва ўзини бардам тутиб:

— Онажон, қўйинг, йиғламанг, агар ўғлимнинг боши омон бўлсин десангиз, менга оқ фотиҳа беринг,— деди.— Ҳаётим хатарда қолди, саллали эшаклар бир кун эмас, бир кун мени кофирга чиқариб, бошимни ёйдилар.

— Болагинам, мўмин-қобилгина бўлиб, уша мулла-ларнинг айтганини қилсанг, нима бўлади?

Ибн Сино жавоб ўрнига кечаси ёзиб қўйган рубойи-сини ўқиб берди:

— Ҳини доно деб билган икки-уч
Нодонга бир киши келиб қолиб дуч:
«Мен эшакмас» деса, ўшал ақли пуч
Эшаклар, бу кофир бўлди, дегайлар¹.

Аммо мен ҳеч қачон ўзимни эшак деб ҳисобламай-ман, шунинг учун мени албатта кофирга чиқарадурлар. Онажон, мени хотиржамликка чақирманг. Хотиржам-лик кишини гафлатда қолдиргай, эҳтиёткорлик эса кишини фалокатдан халос этгай. Агар овчи бир қўш-нинг уяси қаердалигини билса, уни ўша ердан тутиб олиб кетадур, овчилардан кутуниш учун у доим учиб юрмоғи лозим.

Ўғлининг далиллари олдида она учун таслим бўлиш-дан булак илож йўқ эди. У ўз фарзандининг ҳақли эканлигини ақли билан билиб турса-да, қўз ёшларини тия олмасди.

— Майли, бўлмаса. Ой бориб, омон кел,— деди ҳиқиллаб,— мендан хавотир олма, уканг катта бўлиб қолди.

Ибн Сино онаси билан хайрлашаркан, тоқчадан бир китобни олиб ўпди-да, уни пешанасига тегизиб, сунгра

¹ Форсчадан таржима.

онасининг қулига тутқазди. Бу — Форобийнинг «Фасуси ал-ҳикам» деган китоби эди.

— Онажон, шул китобни бирор серижитиход толибул илмга совға қиларсиз.

— Хўп. Сенинг бош-кўзингдан садақа бўлсин бул китоб. Хайр, қаерда бўлсанг ҳам савдогарлардан хат юбориб, сиҳат-саломатлигингни билдириб тур.

Ибн Сино орқасига қарашдан қўрқиб, дарвозадан чиқди-да, Гурганж сарой томон йўл олди.

ЖАЙҲУН УСТИДА БУЛУТЛАР

I

Хоразмшоҳ Абу Абдуллонинг амакиваччаси Абу Наср Мансур ибн Ироқ маърифатпарвар, сиё одам эди. У юксак мартабали амалдорлар билан эмас, балки олим ва фозил одамлар билан суҳбатлашишдан завқланар, инсоннинг зийнати зардўз чопон ва тилла камар эмас, илму урфон деб ҳисоблар эди. Шу сабабдан тахтга ўтириб давлат кемасини идора қилишни хаёлига келтирмас, вақтини риёзиёт, ҳандаса, фалакиёт илмларини ўрганишга сарф этар эди.

Одатда подшолар тахт-тож тўғрисида хаёл сурадиган қариндош-уруғларидан қўрқадилар, уларни пойтахтдан узоқлаштириш ва назорат остида сақлашга ҳаракат қиладилар. Абу Абдулло олим ва фозил амакиваччасини ўзидан узоқлаштирмай, унга ер-сув инъом қилиб, илм билан шуғулланишига даъват этар эди.

Амударёнинг ўнг соҳилидаги Кот¹ шаҳри Бухородан катта ва обод эди. Дарёга яқин тепалик устида қурилган, уч қават қўрғон билан ихота этилган қалъа, пештоқлари кошинкор қилиб ишланган жомелар, дарвозалари тепасига шер сурати солинган карвон саройлар шаҳарга улугвор чус берар эди. Эрон, Ироқ ва Мовароуннаҳрдан Идил бўйидаги шаҳарларга, рус ерларига қатнайдиган карвонлар шу шаҳарда тўхтаб, турли мамлакатлардан келтирган молларининг бир қисмини йўл харжи учун шу ерда пуллар, керакли молларни харид этар эдилар. Бу ерда юнийлар, суряликлар, араблар, русларни учратиш мумкин эди.

Абу Абдулло билан Абу Наср илм ва санъат аҳлига ҳомийлик қилгани учун бу ерга турли мамлакатлардан олимлар, шоирлар йиғила бошладилар.

¹ Кот — илгари Шоббоз шаҳри, ҳозир унга Беруний номи берилган.

Бир куни Абу Наср шаҳар ташқарисидаги мактабдор домладан зеҳни ўткир, ўқиган, эшитган нарсасини сира эсдан чиқармайдиган қобилиятли бир боланинг таърифини эшигиб, уни кўришни истади.

У катталардек салом бериб кирган тўққиз-ўн яшар, дўнг нешана болага тикилиб, номи ва отасининг исмини сўради.

Гарчи мактабдор домладан унинг номини эшитган бўлса-да, хотиридан кўтарилган эди.

— Отим Муҳаммад, отамнинг отлари Аҳмад экан.

Абу Наср тап тортмай жавоб қилган болага қараб ўйлаб қолди.

У вақтларда отаси ва ўзининг исми номаълум бўлган болаларни Муҳаммад ибн Аҳмад деб чақирар эдилар.

— Отангин кўрганмисан?

— Йўқ, чақалоқлигимда улиб кетган эканлар.

— Ҳозир сени боқаётган кампир ўз снаними?

Оқ ятакли Муҳаммад ямоқ тушган елкасини қисиб:

— Бўлмаса-чи, — деди.

Абу Наср тахминини тўғри чиққанини фаҳмлаб, боланинг югини суриштириб ўтирмади ва уни имтиҳон қилиб кўрди.

Муҳаммад ҳарфларини яхши билар, қуръонини тутилмай ўқий олар эди. Шу ёшдаги кўн болалар айрим сўраларини ёд олиб, уларни тўтидек ёдаки ўқий билар, аммо ҳат ётолмас эдилар. Муҳаммад эса том маъносин билан саводхон, ёзув-чизув қўлидан келар эди. Ибн Ироқ ҳайрон бўлиб, унга тикилиб қолди. Кейин:

— Нима билан тирикчилик қиласизлар? — деб сўради.

— Ёзимиз? Чўлдан эшакда саксовул келтириб сотамиз. Мен тагин ҳар хил ўтларни, уларнинг уругини йиғиб келиб, бир юноннийга пуллайман.

— Ундай бўлса, сен гиёҳларнинг номини ҳам биларсан. Мана бу нима? — Абу Наср токчадан баргларин майда қуруқ ўтин олиб кўрсатди.

— Олабута. Юнончаси «рам-рам».

— Бу чи?

— Заъфар — Анихус.

— Не, сен буларнинг юнонча номини қаёқдан биласан? — деб сўради ибн Ироқ ёқасини ушлаб.

— Уша юнонний ўргатган. Қўзиқоринни футр дейдилар.

— Баракалла.

Абу Наср боланинг хотираси зўрлиги, бир эшитган ярасасини эсида олиб қолишига ишонди. Шу билан бирга Муҳаммад ҳозиржавоб, юракли бола бўлиб, берилган саволларга тортинмай жавоб берар, ганчкор тоқчалардаги чарм муқовали китобларга қарар эди. У шакли кулчага ўхшаган, ичи бир неча қават бўлиб, ҳар бир қаватига доиралар чизилган асбобга тикилиб:

— Бу нима?— деб сўради.

— Устурлоб. Қўй, ушлама,— деди уй эгаси устурлобнинг бандини ушламоқчи бўлган боланинг қўлини четга олиб қўйиб.— Агар ўқисанг, унинг бандидан ушлаб айлантиришни, офтоб ва ойнинг осмондаги ҳолатини белгилашни ўргатаман. Ақлли, одобли бўлсанг, сени ўзимга шогирд қилиб оламан. Оёғингга этик, устингга чопон олиб бераман.

Бола ишонқирамай:

— Агар хоҳласангиз, сизга жон деб шогирд бўлардим, ўқитганингиз учун ҳар ҳафта ўтинхонангизга чўлдан бир эшак саксовул келтириб берардим,— деб юборди.

Бу норасида фақир боланинг юракдан чиқариб айтган сўзлари ибн Ироққа қаттиқ таъсир қилди. Қўнгли юмшаб:

— Сен яхши ўқисанг, шунинг ўзи кифоя. Бир хил домлаларга ўхшаб ўқитганим учун ҳақ талаб этмайман,— деди.— Сендан турли гиёҳларни сотиб олатурган анави юнонийни ҳам чақиртирамин, у сенга юнон тилини ўргатсин.

Шу кундан бошлаб, Муҳаммад ибн Аҳмад муҳтожлик балосидан қутулиб, бутун куч-ғайратини илм ўрганишга сарф этди. Ибн Ироқ унга ҳисоб ва ҳандаса илмидан, Абу Саҳл — христиан динидаги ёшгина бир муллавакча эса араб тили ва илми табиатдан дарс бера бошлади.

Бир кун ибн Ироқ Абу Саҳлдан Муҳаммаднинг қандай ўқийганини суриштирди.

— Одам боласи шу қадар зеҳли бўлади, деб ўйлаган эдим,— деб жавоб қилди ёш мулла.— Ҳар кун икки икки сўзни хотирида олиб қоладур. Мияси чарчамайди, деб кунда ўнтадан ортиқ сўз ўргатмасликка ҳаракат қиламан. Ишқилиб, кўз тегмасин-да.

— Шавқ-завқ билан илмга берилган кишининг мия-

си чарчамайдур. Унга куз тегеди, деб асло қўрқманг. Иродасиз, гайратсиз одамларгина кўзикадурлар.

— Рост айгдингиз. Муҳаммад жуда ақлли, унга пишиқ бола. Қўлогига кирган ҳар гапга инона бермай-дур. Унинг китоб ўқиб чарчамаганига ҳайронман.

Ибн Ироқ унинг гапидан завқланиб кулди.

* * *

Муҳаммад устозининг кутубхонасидан чиқмас, кечаю кундуз китобдан бош кўтармасди. Бир куни ибн Ироқ унинг қўлидан Арастунинг «Мобаъдат табнат» деган китобини тортиб олиб токчага қўйди.

— Аввал илми ҳисоб, ҳандасани ўрган, фалсафага ҳали тишинг ўтмайди, — деди ва шогирдининг қўлига Иқлидуснинг «Ҳандаса»сини тутқазди. — Энг аввал берилган сабоқларни тайёрла. Ҳозирча Арастуни тинч қўя тур!

— Берган сабогингизни тайёрлаб бўлиб, Арастуни қулга олган эдим.

— Тушунмасанг, нима қиласан ўқиб?

— Яхши англай олмасам ҳам, ўқиганимда қўлогимга узоқдан ёқимли бир овоз келгандек бўладур. Мусиқа тинглагандек роҳат қиламан. — У ҳозиргина ёд олган бир парчани қироат билан ўқиб, устозини ҳайратда қолдирди.

Шундан кейин Абу Наср шогирдининг қўлида Арасту, Форобийнинг асарларини кўрса ҳам, индамайдиган бўлди. «Майли, ўқий берсин, ёд олсин, ахир бир кун тушуниб олар», деб ўйлади у.

Беруний, яъни шаҳар ташқарисида яшовчи одам, қишлоқи деб ном олган ўспирин ўн беш-ўн олти ёшдаёқ фалсафа, маантиқ, илми фалакка доир асарларни ўқиб, яхши гушунадиган, қуёш ва сайёраларнинг осмондаги ҳолатларини кўзатадиган бўлди.

Йиллар ўтган сари зеҳн булогининг кўзи очилиб, илмга ташна бўлган ёшлар ундан баҳраманд бўла бошладилар.

Беруний буш вақтларида шеър ўқир, диний китобларни мутолаа қилар эди.

— Муқаддас китобларда кишининг кўнглини хижил қилатурган ерлар бор, — деди у бир куни устози кутубхонага ташриф буюриб, тепасига келганида. — Утиринг,

кўнглимдаги шак-шубҳа тугунларини ечишга ёрдам беринг. Тавротда, худо оламни олти кунда яратди, биринчи кун еру осмонни, учинчи, яъни чоршанба кун ой билан қуёшни яратди, дейилган. Ҳолбуки, кун ва туннинг сабабчиси — чиқиб, ботиб турадиган офтоб-ку. У биринчи кун яратилиши керак эди, ахир...

— Бас қил,— деди Абу Наср унинг сўзини оғзидан олиб.— Шаккоклигинг бошингга етмаса эди! Муқаддас китобларни илми мантиқни ўрганмасдан бурун ўқимоқ керак.

У шу маҳалгача ҳеч ким пайқамаган ҳақиқатга идроки етган шогирдининг фаҳм-фаросатига қойил қолди, лекин шаккоклик йўлига кириб, фалокатга йўлиқишидан қўрқиб, унга эътироз билдириш учун далиллар ахтара бошлади.

— Худонинг кун бизнинг бир кунимиз билан тенг эмас,— деди у пиҳоят.— Қуръонда, худонинг кун сизнинг эллик минг йилингизга тенг, дейилган. Англадингми? Қел, энди бу тўғрида баҳслашиб ўтирмайлик. Сен энди илоҳият бобидаги тадқиқотларингни тўхтатиб, илми табиийёт ва жуғрофия билан шуғуллан.

Беруний қадимги юнон ва Урта Осиё жуғрофиюнларининг асарларини ўқишга киришиб кетди. Батлимус¹ ер куррасининг глобусини ясаш йўллариини ўргатган эди. Ингирма бир ёшга кирган ёш олим қутри (диаметри) етти газ келадиган катта глобус ясади.

Турли мамлакатлар, шаҳарларнинг жуғрофий мавқеи ораларидаги масофани белгилловчи чизиқлар чизди. Хатти устувонинг² жанубида қуруқлик йўқ, деб ўйлагани учун уни кўк рангга бўяди. Бундан бошқа самовий жисмлар устидан мушоҳада олиб бориш учун устурлоблар, бурчак ўлчайдиган катта асбоблар ясади. Олиб борган мушоҳадаларини катта бир дафтарга ёзиб борди.

II

Шу вақтда Жайҳун устида фалокат булутлари пайдо бўла бошлаган эди. Гурганж амири Маъмун бинни Муҳаммад Хоразмшоҳ Абу Абдуллони йиқитиб, ўзи ягона подшо бўлиш, пойтахтни Гурганжга кўчириш ниятига

¹ Батлимус — Птолемей.

² Хатти устувон — экватор.

тушган, уруш очиниш учун баҳона қидира бошлаган эди. Беруний эса имконият эшиклари ёпилмасдан бурун қуёш устида олиб бораётган кузатишларини охирига етказишга шошиларди. Мовароуннаҳрда ҳам тинчлик бузилган, лашкарбошилардан гоҳ униси, гоҳ буниси исён кўтариб, сомониёлар давлатининг чириган устунларини силкитиб йиқитишга уринар эдилар.

Хоразмшоҳ Абу Абдулло бу воқеаларни ташвиш билан кузатар, уларнинг ўз тақдирига қандай таъсир кўрсатиши устида бош қотирар, лекин уйлаб ўйининг тагига етолмас эди.

Бир кун у токчалари ганчкор, даричасини олтин нақшлар беаган ҳужраи хосида амакиваччаси билан гаплашиб ўтирганида шу тўғрисида гап очди:

— Сипоҳсолор Абу Али ибн Симжур сомониёлар бошига битган бало бўлди. Мана, бир неча йилдирки, ул нобакор Нух биини Мансурга қарши исён байроғини кўтариб, Мовароуннаҳрнинг тинчлиги бузиб келмоқда. Кечагина Бухородан келган чопар қизиқ бир хабар келтирди: «Нух биини Мансур Ғазна вилоятининг ҳокими Сабуктакин билан анинг ғли Маҳмудни ёрдамга чорлабдур. Уйлайманки, ота-бола исёнкор сипоҳсолорни ажал чоҳига жойлагайлар».

— Илоё айтганинг келсин. Юртнинг тинчлиги бузган исёнкорлар ўлимга сазовордурлар,— деди Абу Наср.

Орадан кўп вақт ўтмай, Ҳазораспдан келган нома Абу Абдуллони қаттиқ ҳаяжонга солди. Ҳазорасп ҳокими Абу Алининг енгилиб, Хоразмга қочгани, ҳозир шаҳар яқинидаги бир қишлоққа етиб келганини билдирган ва уни асир қилиб олишга рухсат сўраган эди.

— Дарҳол асир олиб, пойгахтга юборсин,— деди Абу Абдулло сарой вазирига.— Қўл-оёғини боғлаб, Бухорога юборгаймиз.

— Ижозат бер, бир сўз айтай,— деди Абу Наср Мансур.— Аввал уйлашиб кўрайик. Бемаслаҳат ишнинг оқибати на бўлишини ўзинг биласан. Эҳтимол, Нух биини Мансур анинг гуноҳидан ўтиб, Маъмун ихтиёрига юбораётгандир. Агар биз...

— Нух анинг гуноҳидан ўтиши мумкин эмас,— деб юборди. Абу Абдулло қизишиб.— Қорабугрохон Бухорога яқинлашганида Абу Али анинг томонига ўтиб, шаҳар дарвозасини очиб берган эди. Нух Бухорони қайтиб олгач, ул нобакор Балх ҳокими сотқин Фоиқ билан иттифоқ

тузиб, исён байроғини баланд кўтарди. Агар Сабуктакин ўз ўгли билан ёрдамга келмаганида сомонийларнинг ҳоли нима кечар эди. Эмди ул нобакор мағлубиятга учраб қолган экан, бизнинг вазифамиз ани асир олиб, Нуҳ бинни Мансурга топширмоқдир.

Бундай шошилишча қадам ташлашга қарши бўлган сарой вазири афв сўраб, бир сўз айтмоқчи эди, Абу Абдулло унга сўз бермади.

— Абу Али Симжурда менинг хусуматим бор. Эсингда бордир. Нуҳ бир вақтлар менга Обивардни берган эди. ул исёнкор нобакор ўшал обод шаҳарни забт этиб, менинг аскарларимни киритмади. Шунинг алаmidан чиқолмай юрар эдим, эмди ўч олмоқ фурсати келди. Қўлоёғи банд душман билан сўзлашмоқ нақадар завқли!.. Менинг амрим шул: дарҳол ани асир олиб, олдимга келтирсинлар! Биз анинг додини бериб, сўнгра Бухорога тортиқ қилиб юборгаймиз.

Сарой вазири попллож бош эгиб, фармони олий ҳозирлагани чиқиб кетди.

* * *

Ёш олим Амударёнинг ғарбий соҳилидаги бир қишлоқда офтоб даврасининг энг баланд нуқтасини аниқлашга уриниб турганда, Абу Насрининг бир мулозими унинг елкасига қўл тегизиб:

— Сизга халақит берганим учун кечиринг,— деди.— Сизни устоз чорлаётирлар.

— Нима ҳодиса бўлди? Тинчликми?— деб сўради Беруний, офтобни кузатавериб қизариб кетган кўзларини қўли билан ишқалаб.

— Тинчлик бўлганида сизни безовта қилмаган бўлур эдилар. Гурганж амири, Абу Алини озод этаман, деб юриш бошлаган эмиш. Бир ҳафта ўтмай, шаҳримизни босиб олса керак.

— Худо кўрсатмасин у кунларни. Гурганж амиридек золим юртимизга хожа бўлса, ҳолимизга вой! Орқамизда таассуб қамчиси ўйнагусидир... Сиз манави устурлобни кўтариб олинг,— деди Беруний бошқа бир асбобни қўлга олиб.

Ўз-қўзини соқол босган мулозим эшкак эшар экан, тинмай вайсар эди:

— Бир қозонда... икки қўчқорнинг боши қайнамас...

Амир бизнинг шохдан бой... аскарлари кўп... карвон саройлар... қул бозорлари... ажнабий савдогарлардан озмунча бож... тушади деб ўйлайсизми?

Улар ўнг қирғоққа ўтиб, қайиқни қозиққа боғлади-лар, асбобларни олиб, сарой томон жўнади-лар.

Кечаси билан ухлай олмай кўзлари киртайиб қолган Абу Наср Мансур ибн Ироқ шогирдини панага тортиб:

— Бу ердан кетиш керак. Анжомларнингни йигиштириб, йўл ҳозирлигини кўр. Тонгда Абу Вафонинг карвони Рай шахрига кетар экан,— деди.

Беруний ҳеч нарсага тушунмай, ўнга савол назари билан қараб қолди.

— Сен офтобни кузатаман деб, ерда бўлаётган кўп ҳодисалардан беҳабар қолгансан. Ҳазорасп ҳокими Абу Алини заنجирбанд қилиб, бу ерга юборганидан хабар тошган Маъмун аскар тўнлаб, сафарга чиққан эмиш. Биз Абу Али Нух бинни Мансурдан қочиб келаётир, деб ўйлаган эдик, ҳолбуки, Бухоро ҳукмдори анинг гуноҳидан ўтиб, Гурганж амири ихтиёрига жўнатган экан.

— Амирга баҳона топилибди-да, Абу Алини озод этаман, деб қилич ялангочлади, денг.

— Шундоқ. Бизнинг саркардаларимиз анга сотилган. Уч-тўрт кун ичида амир пойтахтга бостириб кирса керак. Тезроқ жўна.

— Андоғ бўлса, сиз ҳам мен билан бирга кетинг.

— Йўқ, шу ерда қоламан. Кетиб қолсам, амир менинг туғримда шубҳага тушгусидур. Ахир мен африғийлар уругиданман. Осмонга чиқсам — оёғимдан, ерга кирсам — қулоғимдан тортадур. Дасти дароз. Яхшиси, таслим бўла қолай.

— Шундоқ юртимизни, сиздек азиз устозни ташлаб кетаманми, а?

— Бошқа илож йўқ. Одам ўзини хавф-хатардан олиб қочмоғи лозим. Эҳтиёткорлик қўрқоқлик эмас.

— Тажриба соҳиби бўлган донишманд одамларнинг маслаҳати — саодат йўлини очиб берадур, деганлар машойихлар. Менга оқ фотиҳа беринг, бориб сафар анжомини ҳозирлай!

Болалигидан бошлаб, турли гиёҳлар ва уларнинг хосиятини билишга қизиққани учун Абу Райҳон лақабини олган Муҳаммад Аҳмад ўғли ўзига керакли буюмларни бўғжомага жойлаб, тонг саҳарда карвон билан йўлга чиқди.